

Damegul ARAPBAYEVA,

Xalqaro Nordik universiteti dotsenti, psixologiya fanlari nomzodi, O'zMU mustaqil izlanuvchisi (DSc).

E-mail: damegul.83@mail.ru

Tel.: +998939521983

O'zMU professori, psixologiya fanlari doktori A.I.Rasulovning taqrizi asosida

AJRASHISH IJTIMOY-PSIXOLOGIK HODISA SIFATIDA

Annotatsiya

Maqolada ajrashish muammosi hozirgi zamon insoniyat jamiyatining eng muhim ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida tadqiq etilishi barafsil yoritiladi.

Ajrashishni emotsional, huquqiy, iqtisodiy va ijtimoiy turlari bo'yicha ma'lumotlar bayon etiladi. Ajrashish oqibatida oiladagi bola ruhiyatida tiklab bo'lmaydigan chuqur o'zgarishlar ro'y berishi kuzatilishi, oilaning har bir a'zosi psixologiyasida ishonchsizlik, g'azab, qahr, o'ch olish, agressiv kabi bir qator salbiy xislatlar vujudga kelishi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: Nikoh, oila, er-xotin, farzand, ajrashish, ajrashish sabablari, ajrashish xavfi, moliyaviy qiyinchilik.

РАЗВОД КАК СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ЯВЛЕНИЕ

Аннотация

В статье подробно освещается исследование проблемы развода как важнейшего социально-психологического явления современного человеческого общества.

Также изложены данные по эмоциональным, правовым, экономическим и социальным аспектам развода. Отмечается, что в результате развода в психике ребенка в семье происходят необратимые глубокие изменения, в психологии каждого члена семьи возникает ряд негативных черт, таких как незащищенность, гнев, злоба, мстительность, агрессивность.

Ключевые слова: Брак, семья, супружеская пара, дети, развод, причины развода, риск развода, финансовые трудности.

DIVORCE AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

Annotation

The article examines the problem of divorce as the most important socio-psychological phenomenon of modern human society.

Information on enthusiastic, lawful, financial and social types of divorce is presented. It is noted that, as a result of divorce, irreversible deep changes occur in the psyche of the child in the family, and a number of negative qualities such as mistrust, anger, rage, revenge, aggressiveness appear in the psychology of each member of the family.

Key words: Marriage, family, couple, child, divorce, reasons for divorce, danger of divorce, financial difficulty.

Kirish. Jahonda ajrashish ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida o'rganilib, ajrashishga olib keluvchi omillarni aniqlash, ayniqsa, ajrashish er-xotin va farzandlar psixikasiga salbiy ta'sirining ko'rinishlarini aniqlash, ajrashishga olib keluvchi omillarning oldini olish borasida bir qator ilmiy izlanishlar olib borilmoqda [6].

Ajrashish oilaviy inqiroz bo'lib, bir qator olimlar uni me'yoriy bo'lmagan inqiroz deb ham atashadi, uning asosiy mazmuni oila tizimi gomeostazasining buzilishi natijasida yuzaga kelgan, oilani tizim sifatida qayta tashkil etishni talab qiladigan nomutanosiblik holatidir [6].

Hozirgi vaqtda ajralish ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida turlicha baholanmoqda; ilgari uni faqat salbiy tarzda, ya'ni oilaga tahdid sifatida talqin qilishgan, bugungi kunda esa nikohni bekor qilish ehtimoli oilada bir xil tarkib va tuzilishni saqlab qolish mumkin bo'lmaganda uni isloh qilish uchun zarur bo'lgan oila tizimining ajralmas komponenti sifatida qaralmoqda [6].

Oilaning ajralishga tayyorligi darajasini oshiradigan omillar – bu urbanizatsiya va mehnatga layoqatli aholining harakatchanligi (mobilligi)ning oshishi, jamiyatdagi kasbiy bandlik tarkibida ayollar o'rning o'zgarishi va avtonom shaxsiy o'sishga (har ikki jins vakillari tomonidan ham) kattaroq ahamiyat beriladigan hayot kontseptsiyasining individuallashuvi kabilardir.

Mamlakatimizda oila mustahkamligini ta'minlashda ajrashish shakllari, oqibatlari, psixologik ta'siri, ajrashishning ijtimoiy-psixologik va etnik sabablarini ochib berish, ajrashishni oldini olish chora-tadbirlar ishlab chiqish yuzasidan ilmiy tadqiqotlar olib borishni taqoza etmoqda.

Ajrashish – er va xotinning hayot vaqtida fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilish organlari tomonidan yoki qonunchilikda ko'zda tutilgan alohida holatlarda sud qarori bo'yicha nikohning bekor qilinishidir. Nikoh er-xotindan biri yoki har ikkalasining arizasiga muvofiq nikohni bekor qilish yo'li bilan, shuningdek, sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilgan er yoki xotinning vasiysi bergan arizaga muvofiq tugatilishi mumkin [7].

Ajrashish qayerda yuz bersa, oqibati nafaqat bir insonga, balki uning atrofida qilargalarga ham ta'sir etadi.

Oila bor yerda ajrashish tushunchasi ham mavjud. Aksariyat hollarda nikohning bekor bo'lishi ko'plab ichki ruhiy siqilishlar, ziddiyatlar, salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Tadqiqotchi R.J.Ibragimovanning ilmiy izlanishlarida, Qoraqalpog'iston Respublikasida ajrashishlarning ijtimoiy-psixologik sabablari va oldini olish xususiyatlari tadqiqot predmeti sifatida tadqiq etiladi [3].

Tadqiqotda qoraqalpoq oilalaridagi ajrimlarda ayollarning tashabbuskorligi aniqlandi (55%), erkaklarda esa quyi ko'rsatkichda (45%), ayollarining ko'pchiligida yoshning o'sib borishi (30-38) bilan ajrimga moyillik ham o'sib borganligi kuzatilgan [3]. Erkaklarda esa 26-29 yosh. Bu er-xotinlarning oila qurish bo'yicha tajribalari o'sgan, oila to'g'risidagi tasavvurlari shakllangan, er-xotin bir-birlarini tushunib yetgan va o'zaro bir-birlarini qabul qilgan davrlarda yuz berayotganligini ko'rsatgan [3].

Tadqiqotchi oilaviy ajrashishlarning ko'payishiga ularning oldini olishda ma'lum bir asoslangan, bosqichma-bosqich tizimli ishlarning olib borilmayotganligi sabab bo'ladi deb ta'kidlaydi, chunki bir vaqtning o'zida er-xotinning ishsizligi qoraqalpoq oilalaridagi ajrimning o'ziga xos ko'rinishi sifatida namoyon bo'ladi, degan xulosaga chiqaradi [3].

Ajrashish xavfi omillari bilan bir qatorda, bugungi kunda biz shuningdek, oilaviy hayotdagi muammolar va munosabatlardagi nizolar sharoitida ham oilaning buzilishi ehtimolini kamaytiradigan bag'rikenglik omillari haqida ta'kidlash mumkin. Eng muhimi, oilada bolalarning borligi – bola ko'pincha er-xotinning oilani saqlab qolish uchun ajrashish qarorida “oxirgi dalil” sifatida namoyon bo'ladi. Bolalarning borligi ajralish uchun psixologik istakni ham, iqtisodiy jihatdan asoslashni ham kamaytiradi.

Turmush o'rtoqlarni ajralishdan to'xtatuvchi yana bir muhim omil – bu ajrashgandan keyin ularning iqtisodiy ahvoriga oid ishonchsizlik, o'z farzandlarini boqish, ularga to'laqonli tarbiya va ta'lim berishga qodir emasligidir [6].

B.R.Mandel tadqiqotlarida ajrashish sabablari, ularning motivlari va motivlashlarini farqi keltiriladi [6]. Birinchi bosqich – “farzandli bo'lgunga qadar yosh er-xotin” - ajralishning minimal (oilaviy hayotning har bir bosqichlariga nisbatan) oqibatlari bilan tavsiflanadi. Ushbu bosqichda nikoh buzilishining xavfli omillari orasida nikohdan oldingi davrning davomiyligi (6 oydan kam yoki 3 yildan ortiq), oilaviy qadriyatlardagi sezilarli farqlar; er-xotinning birida yoki ikkalasida ajdodlar oilasini tark etish motivining ustunligi; uchrashish paytida yoki nikohdan oldingi yoki keyingi paytdagi travmatik hodisalar; bir yoki ikkala sherikning oilasi bilan munosabatlardagi keskinlik [6].

Ajrashishning sezilarli xavfi “kichik bolali oila” bosqichiga to'g'ri keladi. Odatda, bu bosqich nikohdan sub'ektiv qoniqishining pasayishi, rolli keskinligi va rolning ortiqcha yuklanishi bilan tavsiflanadi [6].

O'smir bolalari bo'lgan oila ajrashish xavfi jihatidan ham himoyasiz, chunki aynan shu bosqichda “hayot o'rtasi” inqirozi yuzaga keladi, bu ko'pincha “hayotni yangitdan boshlash” istagini uyg'otadi. Bu yerda ajrashish, bir qarashda, o'tmish bilan xayrlashish va hayotni yangidan boshlash uchun eng oson qarorni anglatadi [6].

Keksalar oilalarida ajrashish to'g'risida qaror qabul qilishlar juda kam uchraydi, chunki keksalikda o'zaro tushunish va o'zaro yordamga ehtiyoj kuchayadi [6].

Ajrashish ikki davrni, ya'ni – ajrashishning o'zi va ajrashish oqibatlarini bartaraf etish va ko'pincha yangi oila tizimini shakllantirish bilan bog'liq – to'liqsiz oila yoki yangi qurilgan turmush bilan bog'liq bo'lgan ajrashishdan keyingi davrni o'z ichiga oladi.

Hayotiy kuzatishlar nikohlarning bekor bo'lishi, ajrashishning yuzaga kelishiga asosan quyidagilar sabab bo'layotganligini ko'rsatmoqda [6].

1. Kelin-kuyovlarning turmushiga ota-onalarning o'rinsiz aralashuvi.
2. Kelinlarning yangi oiladagi sharoit bilan hisoblashmasligi.
3. Umr yo'ldoshni ma'lum maqsadni ko'zlab tanlash.
4. Ota-onaning tarbiyada yo'l qo'ygan xatolari.
5. Er-xotindan birining bevafoqligi.
6. Oilada tenglik qonuniyatini buzilishi.
7. Uzoq muddat farzandsizlik.
8. Xotinni ma'naviy qarashlaridan iqtisodni ustun qo'yishi.
9. Er-xotinning bir-birini tununishmasligi.
10. Narkotik moddalarni iste'mol qilishi.

Ajrashishning o'ziga xos ijtimoiy psixologik xususiyatlar oilalarning buzilishiga olib keladigan sabablar, ularning amalga oshishi bosqichlari, sabab va oqibatlari, ajrashishgacha va undan keyingi davrlardagi er-xotinlarning ahvoli kabilarda ifodalanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. B.R.Mandel izlanishlarida, ajrashishni emotsional, huquqiy, iqtisodiy va ijtimoiy turlarga ajratadi. Ularning har biri oilaning u yoki bu vazifasini to'xtatishni nazarda tutadi [6].

Ajrashishdan oldingi bosqich hozirgi sharoitda oilaviy inqirozni hal qilishning eng maqbul varianti sifatida nikoh munosabatlarini tugatish to'g'risida qaror qabul qilish bosqichidan boshlanadi [6]. Uning davomida oiladagi buzg'unchilik va tartibsizlik kuchayadi. Hamkorlarning o'rtasidagi qarama-qarshilik va janjallar surunkali bo'lib qoladi. Xavotirlanish, salbiy kayfiyat, umidsizlik, norozilik, begonalashish va sovuqlik, ishonmaslik va ishonchsizlik ustunlik qiladi. Nikohdan sub'ektiv qoniqish darajasining pasayishi va sevgini yo'qotish hissi sovuqlik, dushmanlik va masofaviylikning paydo bo'lishiga olib keladi, bu emotsional ajrashish jarayonining boshlanishining ko'rsatkichi va alohidi hisoblanadi.

Aksariyat hollarda sheriklar o'rtasida hissiy ajralishning dinamik assimetriyasi kuzatiladi: kimdadir sevgi tuyg'usi hali ham saqlanib qoladi, kimdadir u yo'qoladi. Er-xotinlardan biri yoki ikkalasi tomonidan ajrashish to'g'risidagi qarorini ko'rib chiqish va qabul qilish bir necha kundan bir necha yilgacha davom etadi va oila tizimida keyin yashash mumkin emasligini anglash bilan asoslanadi.

Oilalarning tugatishni rejalashtirish bosqichi turmush o'rtoqlardan biri yoki ikkalasi tomonidan ajrashish to'g'risidagi yakuniy qaror qabul qilingan paytdan boshlanadi [6]. Oilaning o'ziga xos salbiy-tashvishli emotsional fonda mavjudligi, yuqori emotsional taranglik va umidsizlik inqirozdan malakali va oqilona ravishda chiqish uchun jiddiy xavf tug'diradi.

Ajrashish davri oilaning yangi maqomini qonuniy ro'yxatdan o'tkazish, nikohni bekor qilish munosabati bilan turmush o'rtoqlarning oldingi huquq va majburiyatlari bekor qilinganligini tan olish va ota-onalik vazifalarini saqlab qolish bo'yicha yangi majburiyatlarni qabul qilish bilan bog'liqdir [6].

Ajrashish nafaqat yangi oilaviy maqomini huquqiy ro'yxatdan o'tkazish tartibi sifatida “pasportdagi muhr”, balki iqtisodiy bo'shliqni rasmiylashtirish, turmush o'rtoqlarning bolalarni tarbiyalashdagi ishtiroki to'g'risidagi kelishuvdir [6]. Agar ota-onalar o'zaro kelishuvga erishmasalar bolalarning qayerda yashashi va yolg'iz ota-onaning bolalarni tarbiyalash huquqi qanday ta'minlanishi sud tomonidan hal qilinadi. Aynan u bolalarning yoshi va jinsi; ota-onalarga va boshqa oila a'zolariga emotsional munosabati; har bir ota-onaning (ikkinchi ota-onaning moliyaviy yordami sharti bilan) bolalarga berishi mumkin bo'lgan moliyaviy va iqtisodiy yordami; ota-onaning ta'lim funktsiyasini amalga oshirish imkoniyatlari; ota-onalarning somatik va nevropsixik salomatligi holati va ularning huquqiy holati (huquqiy layoqat, fuqarolik, ma'muriy huquqbuzarliklar, tergov ostida yoki ahloq tuzatish muassasasida va b.) haqidagi ma'lumotlarga asoslanib, qaysi ota-ona bilan qolishini hal qiladi [6]. Bolalarning kim bilan qolishini hal qilishda asosiysi bolaning ruhiy salomatligi va rivojlanishi manfaatlarini himoya qilish tamoyili hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Ajrashishdan keyin turmush o'rtoqlar duch keladigan jiddiy muammolardan biri bu oilaning moliyaviy va iqtisodiy ahvolini barqarorlashtirishdir [6]. Moliyaviy qiyinchiliklar ajrashgan turmush o'rtoqlarni byudjetni yangi sharoitlarda ushlab turish uchun qo'shimcha ish yoki yangi, yuqori haq to'lanadigan ish qidirishga yoki aksincha, bolalarni tarbiyalash va ularga g'amxo'rlik qilish uchun vaqt ajratish uchun nufuzli va moliyaviy foydali ishdan voz kechishga majbur

qiladi. Har qanday holatda ham ajrashishni boshdan kechirgan oilaning rivojlanishidagi ijtimoiy vaziyatning tubdan o'zgarishi turmush tarzining o'zgarishi, shu jumladan rollarni bajarishning ilgari belgilangan modellarini qayta ko'rib chiqishni o'z ichiga oladi.

Bola bilan yashash uchun qolgan turmush o'rtog'i er va xotin o'rtasida ilgari taqsimlangan ko'plab rollarni samarali bajarishni o'rganib olishi kerak bo'ladi. Oiladan ajrashgan turmush o'rtog'i oldida bola bilan alohida yashashda muqarrar bo'lgan vaqtinchalik muloqot yetishmasligining o'rnini to'ldirish uchun bola bilan muloqotni faollashtirish vazifasi turadi. Ikkala ota-ona ham sobiq turmush o'rtog'iga nisbatan norozilik, emotsional negativizm va qasos tuyg'ularini yengib farzandining otasi (onasi) sifatida bir-birini qabul qilish va hurmat qilishni, o'rganishi kerak. Darhaqiqat, ajrashgandan keyin har bir turmush o'rtog'ining bolani tarbiyalashda to'liq ishtirok etishi to'g'risida shartnoma tuzish bola uchun ham, sobiq turmush o'rtog'lar uchun ham salbiy oqibatlarining oldini olishning ishonchli vositasi bo'ladi [6].

Qayta qurish bosqichi sobiq turmush o'rtog'lar o'rtasidagi munosabatlarning rivojlanishidagi burilish nuqtasi hisoblanadi [6]. Emotsional ajrashish tugallandi, bu emotsional aloqaning sobiq turmush o'rtog'iga nisbatan barqaror do'stona/neytral munosabatga aylantirishni o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, ajrashgan turmush o'rtog'larining emotsional holatida depressiyadan asossiz eyforiyagacha keskin o'zgarishlar kuzatilishi mumkin.

Bola-ota-ona munosabatlari sohasida qayta qurish bosqichi oilaviy hayotning yangi voqeliklarini – onaning ish bilan bandligini va otaning tarbiya jarayonida ishtirok etish darajasini hisobga olgan holda oilaviy ta'lim tizimining o'zgarishi bilan tavsiflanadi. Oilaviy tarbiyadagi o'zgarishlar gipoproteksiyaning ortishi va ma'naviy javobgarlikning kuchayishi shaklida sodir bo'lishi mumkin [6].

Ko'pincha bolaga bo'lgan talablar ortib boradi, unga ko'proq mustaqillik beriladi. Bolaning avtonomiyasining ob'ektiv o'sishi fonida, ko'pincha bola va onaning emotsional simbiozi kuchayadi, u uni o'ziga "bog'lashga" intiladi va u bilan muloqotni emotsional qo'llab-quvvatlashning yagona manbai deb biladi. Bunday hollarda, ona bolaning tengdoshlari bilan muloqotini va uning mustaqil ravishda do'st tanlash huquqini cheklashga harakat qiladi – o'smirlilik davrida bu isyon, norozilik, emansipatsiyaning aniq reaksiyalari, ramziy (va ba'zan haqiqiy) uydan chiqib ketish bilan xavflidir [6].

Ajrashish natijasida o'sayotgan qiz bolani his tuyg'ulariga otasiga bo'lgan mehriga, qiz bolada shakllanadigan ota obraziga va otasiz o'sayotgan qizning ruhiyatiga kuchli ta'sir qiladi. Bu esa nafaqat qiz bolani bolalik davrida balki kelgusi o'zi mustaqil oila qurganida ham o'z asoratini ifodalashi mumkin [1].

O'smirlar ko'pincha ota-onasining ajrashishini romantik muhabbat idealining inqirozi deb bilishadi [6]. Ishonchsiz bog'langanlik holatida o'smirlilik inqirozini o'smirlarning jinsiy munosabatlarga o'tishi bilan hal qilinishi mumkin, bunda sherik, birinchi navbatda, xavfsizlik hissi va emotsional qo'llab-quvvatlash manbai sifatida ko'riladi. Ajrashishdan keyingi davrning yakuniy bosqichi – barqarorlashuv bosqichi hisoblanadi. Ushbu bosqichda oilani qayta qurish muammolari muvaffaqiyatli bartaraf etiladi, sobiq turmush o'rtog'lar o'rtasida silliq munosabatlar o'rnatiladi, ularning farzandlarini tarbiyalashda samarali hamkorligi mumkin bo'ladi.

Shuning uchun ham hozirgi vaqtda ajrashish muammosi ilmiy asosda o'rganish masalalariga alohida e'tibor berilmoqda.

Xulosa va takliflar. Ajrashishdan keyin tuzilgan noto'liq oila bola shaxsiyatining rivojlanishi uchun xavf omilidir. Noto'liq oilaning ta'siri ota-onaning uning ma'nosini tushunishiga va bu fakt tajribasining ta'sirchan taqdim etilishiga bog'liqdir [6]. Ota-onalarning ajrashishi bolada o'z-o'zini noto'g'ri tushunish, nuqsonli "Men" kontseptsiyasining shakllanishiga sabab bo'lishi mumkin, tengdoshlar bilan munosabatlarda o'z-o'zini past baholash va qabul qilish, past yoki yuqori darajadagi iddaolar, noadekvat gender rolini yetarli darajada identifikatsiyalash, yuqori darajadagi xavotirlanish, nevrozlarga moyillik, qo'rquv, uyatchanlik va tashvishni rivojlanishiga olib kelishi mumkin, ishonchsizlik hissi va shaxsiy yetishmovchilik, nihoyat, o'z oilasini yaratishda qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin.

Yengillik keltiradigan ajrashish, ya'ni o'z yaqinlariga nisbatan, yumshoq qilib aytganda, noadekvat munosabatda bo'lgan odamning ketishi haqida ham unutmashimiz kerak. Oilaning asosiy maqsadi ijtimoiy, guruh va individual ehtiyojlarni qondirishdir. Demak, oilaning jamiyatdagi o'rnini boshqa ijtimoiy institutlar bilan solishtirib bo'lmaydi, chunki aynan oilada inson shaxsi shakllanishiga asos solinadi, bolaning jamiyatga og'riqsiz moslashishi uchun zarur ijtimoiy rollar egallanadi [6]. Oila birinchi ta'lim muassasasi bo'lib, u bilan inson butun umri davomida bog'liqligini his qiladi. Yuqorida ta'kidlangan noto'liq oiladagi tarbiya xuddi shunday odatiy, oddiy tarbiya, faqat u yanada og'ir sharoitlarda amalga oshiriladi.

Bu tarbiyachining barcha talablarga javob bera olish qobiliyati bola shaxsiyatining shakllantirishda oilaning to'liq emasligidan ko'ra ko'proq rol o'ynaydi. Tadqiqotchilar, ba'zi jihatlar bo'yicha ixtilof qilishgan holda, har bir ikki ota-onali oila (va har bir to'liq ota-onali oila kabi g'ayritabiiy muhit bo'lganidek) bolaning to'liq rivojlanishi va tarbiyasi uchun odatiy muhit bo'lmaydi, lekin baribir oilada ikkala ota-onaning ham mavjud bo'lishi uning ruhiy salomatligini saqlash bilan bog'liq ko'p vazifalarni yanada muvaffaqiyatli hal qilishga yordam berishi mumkin degan fikrga kelishgan [6].

Demak, ajrashish oqibatida oiladagi bola ruhiyatida tiklab bo'lmaydigan chuqur o'zgarishlar ro'y berishi kuzatiladi. Oilaning har bir a'zosi psixologiyasida ishonchsizlik, g'azab, qahr, o'ch olish, agressiv kabi bir qator salbiy xislatlar vujudga keladi.

ADABIYOTLAR

1. Abduraxmanova Z.E. Oilaviy munosabatlar psixologiyasi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: "Universitet", 2023. – 186 b.
2. Arapbaeva D.K. The Role of Individual-Typological Characteristics In The Process of Family Adaptation of Young Brides. SPAST Reports, Vol. 1 No. 1 (2024): PAMIR One Preprints. Retrieved from <https://spast.org/ojspath/article/view/4632>
3. Ibragimova R.J. Qoraqalpog'iston Respublikasida ajralishlarning ijtimoiy-psixologik sabablari va profilaktikasi. Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2022. – B. 49.
4. Karimova V.M., G'ayibova N.A. Oila psixologiyasi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: "ILM-ZIYO-ZAKOVAT", 2022. – 232 b.
5. Левин К. Супружеские конфликты // Психология конфликта: Хрестоматия /Сост. и общ. ред. Н.В. Гришиной. - СПб.: Питер, 2001. - С. 118-132.
6. Мандель Б.Р. Психология семьи [Электронный ресурс]: учеб. пособие / Б.Р.Мандель. – М. : ФЛИНТА, 2015. – 304 с.
7. Oila ensiklopediyasi [Matn] / Tuzuvchilar: Akramova F.A., Bilolova Z.B., Jovliyev I.S. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2019. – B. 240.